

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԸ՝ ԻԲՐԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹՆԵՐԻ ԵՐԿԽՕՍՈՒԹԵԱՆ, ՍԱՀՔԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

ՏԻԳՐԱՆ ՍԻՄԵԱՆ
tsimyan@googlemail.com

ՄՈՒՏՔ

Ժամանակակից Թիֆլիսի մոզականությունը պայմանաւորուած է, կարծում ենք, նրանում տարբեր մշակոյթների առկայութեամբ:

Ընդհանրապէս քաղաքի բազմադիմութեան եւ բազմաշերտութեան ձեւաւորման վրայ մեծ ազդեցութիւն է թողնում մշակութային «բազմաձայնութիւնը», երբ տարբեր մշակութային արժէքներ, սովորոյթներ գտնուում են ներդաշնակ համակեցութեան միջավայրում: Թիֆլիսը, ըստ Երուանդ Մարգարեանի՝ «բոլոր արեւելեան հելլենիստական քաղաքների պէս դառնում է ցեղերի, էթնոսների, մշակոյթների մի իւրօրինակ ձուլման կաթսայ»¹: Եթէ Մցխեթիան համարում էր քաղաքիական քաղաք, ապա Թիֆլիսը «իր ամբողջ պատմութեան ընթացքում ներքին բովանդակութեամբ վերագրային, ոչ-ներամփոփ քաղաք էր...: Նրա դերը մեծանում էր այն պատմական ժամանակահատուածներում, երբ Վրաստանը համաշխարհային քաղաքակրթական գործընթացների մաս էր կազմում եւ հակառակը, ընկնում էր, երբ Քարթլին ներփակւում էր «ինքն իր մէջ»՝ դառնալով ասիական դատարկ եւ ինքնաբաւ երկիր»²: Պատմականօրէն, մինչ արաբական աշաւանքները, Թիֆլիսը միշտ եղել է տարբեր մշակոյթների եւ կրօնների հատման միջավայր, որտեղ կողք կողքի էին գտնուում զրադաշտական, քրիստոնէական եւ տեղական մշակոյթի արժէքները³:

Մեր յօդուածի նպատակն է հայկական խօսույթ (discourse) հիման վրայ ցոյց տալ բազմամշակութային միջավայրը հին Թիֆլիսում ԺԸ.-ԺԹ. դարերի ընթացքում: Այս նպատակի իրականացման համար ընտրել ենք հայ ուշ միջնադարի վերջին աշուղ-բանաստեղծ, բազմալեզու Սայեաթ-Նովային (1722-1795), Խաչատուր Աբովեանի (1809-1848) «Ակնարկ Թիֆլիսում Ապրող Հայերի Կեանքի Եւ Ցատկապէս Նրանց Հարսանեկան Մովորութիւնների Մասին» (1840-41) խոհագրութիւնը եւ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանի (1869-1923) եւ գրաքննադատ, հրապարակախօս Նիկոլ Աղբալեանի (1873-1947) յօդուածները:

Այս բնագրերը բացառիկ հնարաւորութիւն են տալիս վերակառուցելու հին Թիֆլիսը՝ իր առօրեայով, արեւելեան եւ արեւմտեան արժէքների արաւելում⁴: Մեր հիմնական դրոյթն այն է, որ բազմալեզու, բազմամշակութային քաղաքները, տարածաշրջանները պարարտ հող են տրամադրում մշակոյթների երկխօսութեան, որի հետեւանք է դառնում մշա-

կութային «պայթիւնը»՝ արուեստի եւ գրականութեան՝ որակային, յարացուցային, արժէքաբանական փոփոխութեան եւ զարգացման առումով:

ԺԸ. ԴԱՐԻ ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԸ. ՍԱՅԵԱԹ-ՆՈՎԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ՄՇԱԿՈՅԹՆԵՐԻ ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ

Սայեաթ-Նովան կոփում է հին Թիֆլիսի բազմալեզու միջավայրում, տարածաշրջանի մշակոյթների բախման խաչմերուկում:

Նրա «Դաւթարի» հիման վրայ կատարուած ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տուել, որ նա «*առաւել գրագէտ է եղել վրացերէնում, հայերէնից ու վրացերէնից բացի քաջ տիրապետել է բանաւոր աղբրեջաներէնին*»⁵: Բացի այդ գրել-կարդալ է իմացել պարսկերէնով եւ արաբերէնով, գուցէ նաեւ խօսել: Այսպէս են կարծում գիտնականները պարզապէս այն պատճառով, որ նրա ստեղծագործութիւններում հանդիպում են պարսկերէն ու արաբերէն բառեր⁶: Նալբանդեանի կասկածը Սայեաթ-Նովայի՝ պարսկերէնի իմացութեան մասին արդէն փարատել է Ռ. Աբրահամեանը: Սայեաթ-Նովայի խաղերի բառապաշարի քննութեան հիմամբ Աբրահամեանը եզրակացնում է, որ պարսկերէն «*գործնականապէս գիտէր, իսկ տեսականապէս հիմնաւոր կերպով չգիտէր*»⁷: Իսկ արդէն Արամ Ղանալանեանը խաղերի հիման վրայ նկարագրում է Սայեաթ-Նովայի եւ պարսկական մշակոյթի առնչութիւնները⁸, որտեղ մասնաւորապէս նշում է, որ Թիֆլիսն է հնարաւորութիւն տալիս «*շփուել բազմազգ բնակչութեան տարբեր շերտերի հետ*»⁹: Ինչպէս տեսնում ենք, դարձեալ միջավայրն է հարստացնում Սայեաթ-Նովայի խաղերը՝ փոխառութիւնների դրսեւորումով:

Սուրէն Գայսարեանը «Սայեաթ-Նովա» յօդուածում ուշադրութիւն է դարձնում մի կարեւոր հանգամանքի վրայ, ըստ որի՝ Սայեաթ-Նովայի բանաստեղծութիւններում տողի առաջին մասը հայերէն է, միւսը՝ թուրքերէն. անգամ բանաստեղծութիւն կայ գրուած միաժամանակ չորս լեզուով՝ հայերէն, վրացերէն, թուրքերէն եւ պարսկերէն¹⁰: Այս փաստը վկայում է նաեւ, որ Հերակլ Բ.ի պալատը բազմալեզու միջավայր էր, եւ երգի հասցեատէրերը ի վիճակի էին հասկանալու Սայեաթ-Նովայի ասելիքը:

Նկատենք, որ քանակապէս անհաւասար են խաղերը. 120 խաղ գրուել է թուրքերէն, 70՝ վրացերէն եւ միայն 30 տարեկան հասակում Սայեաթ-Նովան սկսում է գրել մայրենի լեզուով: Մեզ է հասել ընդամենը 30 հայերէն խաղ: Խաղերի քանակային տարբերութիւնը հիմք չի տալիս դատողութիւններ անելու, լեզուները առաջնայինի եւ երկրորդականի բաժանելու, քանի որ Սայեաթ-Նովայի «Դաւթար»ից, ըստ Սայեաթնովագէտ Սօրոս Հասրաթեանի, սկզբից եւ վերջից էջեր են պակասում: Իսկ դա նշանակում է, որ թուրքերէն եւ հայերէն խաղերի մի մասը մեզ պարզապէս չի հասել: Իսկ ինչ վերաբերում է վրացերէնին, ապա Հասրաթեանը իրաւացի է, որ վրացերէն խաղերի քանակը պիտի էլ աւելի շատ լինէր, քանի որ

դրա համար ունեցել է առանձին «Դաթար», որը մեզ չի հասել¹¹: Չմոռանալք նաեւ, որ Սայեաթ-Նովայի կինը խաղերի մի մասն էլ այրել է: Այնպէս որ մեզ հասած խաղերի թուերը չեն կարող հիմք դառնալ որակային դատողութիւններ անելու համար:

Ինչ գործառոյթ էին կատարում թուրքերէնը, վրացերէնը եւ հայերէնը: Թուրքերէնը աշուղների մեջիս դուրս գալու հիմնական լեզուն էր՝ նրանց *Լիկզուա Ֆրանկան*, վրացերէնը՝ Սայեաթ-Նովայի անմիջական հաղորդակցման միջավայրի լեզուն: Եթէ թուրքերէն, վրացերէն լեզուները գործառնում էին «աշխատանքային», անմիջական միջավայրում¹², ապա հայերէնը պիտի լինէր նուազ կիրառական: Իսկ հայերէն խաղերը աչքի են ընկնում իրենց էլ աւելի անմիջականութեամբ, ինչը պայմանաւորուած է հարազատ լեզուի գործօնով: Այս փաստը նշում են ոչ միայն հայ¹³ եւ վրացի Սայեաթնովագետները, օր.՝ Իոսի Գրիշաշվիլին. «Սայեաթ-Նովան *[հայերէն խաղերում]* երեւան է գալիս իր ողջ էութեամբ»¹⁴:

Բայց ամենակարեւորն այն է, որ Սայեաթ-Նովայի խաղերը մինչ այսօր հնչում են երեք լեզուներով էլ: Վրաց բանաստեղծ Սիմոն Չիքուանին Սայեաթ-Նովային նուիրուած իր «Ես Զաւակը Չեմ Սայեաթ-Նովայի» բանաստեղծութեան մեջ գրում է.

*«Երեք լեզուով է Սայեաթը երգել
Երեք ձայնով է նա սիրտս յուզում
Երեք ձայներն այս սրտի մէջ պահել,
Տասնհինգ ձայնով երգել եմ ուզում»*¹⁵:

Որտեղից գիտէր Սայեաթ-Նովան այդքան լեզուներ: Որոշ Սայեաթնովագետներ¹⁶ գտնում են, որ 16-19 տարեկան հասակում (1738-1741)ին Սայեաթ-Նովային «մարդագող» լեզվիները առեւանգել են եւ վաճառքի հանել Թուրքիայում, ինչն էլ հիմք է հանդիսացել Սայեաթ-Նովայի դեզերումներին դէպի «Հաբաշ եւ Հնդկաստան» («Տասինը տարիս լրացաւ ման եկայ Հաբաշ ու Հնդկաստան»)¹⁷: Նոյն կարծիքին ենք նաեւ մենք: Այս վարկածը ուզում ենք փաստարկել Աբովեանի մի դիտարկմամբ. «Թիֆլիսը, որ գրեթէ աւազակային որջ է հանդիսացել լեզվիների եւ այլ հարեւան, մինչեւ այսօր էլ անկույտութեամբ ժողովուրդների համար, որոնք տնօրինում էին նրա բախտն ըստ իրենց քմահաճոյքի...»¹⁸: Հենց այդ «քմահաճ» գործողութեան արդիւնքում էլ սկսւում է Սայեաթ-Նովայի գերութեան ողիսականը: Փաստօրէն, անձնական դժբախտութիւնը վերածւում է փորձի, գիտելիքի կուտակման եւ լեզուներ սովորելու տարիների:

Սայեաթ-Նովայի մեծութեան պատճառներից է այն, որ նրա լեզուների իմացութիւնը եւ դրանց երաժշտական եղանակների համադրումը Հերակլ Բի պալատում հնարաւորութիւն են տալիս Սայեաթ-Նովային դուրս գալ վարպետութեան այլ մակարդակ՝ աշուղից վերածուել տարբեր մշակոյթները համադրող պոետի: Այս առումով ուշագրաւ է Հենրիկ Բախ-

չինեանի դատողութիւնը. «Սայեաթ-Նովան, առաջինը լինելով, պարսկա-յանց բանաստեղծութիւնը փոխել է վրացերէնի՝ ստեղծելով վրացալեզու աշուղական պոեզիա: ...Սայեաթ-Նովան վրացական պոեզիան դուրս բե-րեց արքունիքից եւ մօտեցրեց, հասկանալի ու մատչելի դարձրեց ժողովր-դին»¹⁹: Եւ այդ կարելի է ասել նաեւ հայերէնի մասին. նա ընտրում է հայ-կական հաղորդակցման անմիջական նշանագիրը Թիֆլիսի բարբառը:

Սայեաթ-Նովայի նորարարութեան մասին կարելոյրում ենք «Կալմա-ստօ» վրացական աղբիւրում պահպանուած իր իսկ գրառումը՝ «Ես կա-րողանում էի սազ նուագել: Յօրինեցի վրացական երգեր՝ պարսկական մեղեդիների նուագակցութեամբ: Դա ինձանից առաջ ոչ ոք չի արել: Երբ Հերակլ թագաւորը մեզ՝ աշուղներին, մեջլիս հրաւիրեց, եւ ես երգեցի վրացերէն պարսկական մեղեդայնութեամբ, նա ինձ խալաթ նուիրեց: Դրանից յետոյ շատերը ուզեցին ընդօրինակել»²⁰: Հատուածը յստակ ցոյց է տալիս, որ նա տարբեր մշակոյթների իմացութեան շնորհիւ կարողանում է խաղալ մշակոյթների խաչմերուկում: Համադրում է վրացերէնը պարս-կական մեղեդայնութեան հետ, ինչը մեծ նորարարութիւն էր:

Հին Թիֆլիսում տարբեր ազգերի երաժշտական մեղեդիների համադր-ման մասին ուշագրաւ կարծիք է յայտնում Մարգարեանը. «Միայն Թիֆ-լիսն է կարողանում ծնել նման բազմապիսի երաժշտի, ինչպիսին Սայ-եաթ-Նովան է: ...Նրա արուեստում ներդաշնակօրէն համադրուեցին ա-րեւելեան մուղաբազին, հայկական հոգեւոր երաժշտութիւնը եւ վրացա-կան բազմաձայնութիւնը: Դրա շնորհիւ Թիֆլիսում ձեւաւորում է որա-կապէս նոր երաժշտութիւն՝ մէկ այլ մակարդակի բարձրացնելով արեւել-եան երաժշտական արուեստը»²¹:

Գայսարեանը այս երելոյթը դիտարկում է այլ տեսանկիւնից. «Աշու-ղական արուեստը սկզբնական շրջանում գտնւում էր պարսկական ա-ւանդոյթի ուժեղ ազդեցութեան տակ: ...Սայեաթ-Նովան իր հօգը եւ բազ-մաձեւ շնորհի միջոցով (ոչ միայն հայերի, այլ նաեւ վրացիների) ժողովր-դական երգիչների արուեստը թերթում է դէպի ազգային»²²: Ինչպէս նկա-տում ենք, այս կարծիքը համահունչ է Բախչինեանի տեսակէտին: Մաս-նաւորեցնելով հնչեցուած կարծիքները՝ կարող ենք ասել, որ հայերէնի պարագայում Սայեաթ-Նովան, հրաժարուելով գրաբարից եւ ընտրելով թիֆլիսահայ բարբառը, իր արուեստը առաւելագոյնս մօտեցնում է իր եր-գերի հասցեատերերին²³: Նա կենդանի լեզուական նշանագրի ճիշտ ընտ-րութեան շնորհիւ կարողանում է իր արուեստը անմիջականօրէն հաղոր-դակից դարձնել 1750ականներին Թիֆլիսում բացարձակ մեծամասնու-թիւն կազմող հայութեանը²⁴:

Նկատենք, որ Սայեաթ-Նովայի երգերը 1890ականների թիֆլիսահայ քեֆ անող կանանց, սովորական խանութում քեֆչիների (որոնց սեղանին «գինին էր դրած ու խարուածն առջենին»²⁵ երգեցնում են 70 տարեկան

ծերունու), ինչպես եւ հայ մտաւորականների քէֆի ուրախութեան զարդն էր:

Գրաքննադատ, հրապարակախօս Աղբալեանը իր «Մայեաթ-Նովայի Հետ» (1944) յօդուածում գրում է. «Մեր սիրելի Յովի. Թումանեանը շատ էր սիրում այդ եղանակն ու երգը եւ ամէն անգամ, որ նրա սեղանին նստած խմում էինք Գախէթի գինին ստիպում էր երգեն այդ [*«Դուն Էն Գլխէն Իմաստուն Իս»*] երգը»²⁶: Այս փաստը հաստատում է նաեւ Աւետիք Իսահակեանը. «...մեր բոլոր խնջոյքներում երգում էինք նրա (Մայեաթ-Նովայի - Տ.Ս.) տաղերը, որոնք գրեթէ մոռացուած էին: Վստահ կարող ենք պարծենալ, որ մենք (*«Վերնատան»* պարապմունքների մասնակիցները - Տ.Ս.) վերակենդանացրեցինք նրան, տարածեցինք նրա համբաւը եւ արծարծեցինք նրա երգերը»²⁷:

Համաժողովրդական սերը երեւում է նաեւ 1914 Մայիսի 15ին՝ շիրմաքարի բացման ժամանակ, երբ տարբեր ազգերի Մայեաթնովասէր թիֆլիսաբնակներն ուղեւորում են նրա գերեզման: Շատերի կրծքներին էր Մայեաթ-Նովայի սիրած ծաղիկը՝ կարմիր վարդը²⁸: Նոյն իրողութեան մասին կարդում ենք նաեւ Հասրաթեանի յօդուածում, որ «*Թիֆլիսի* բոլոր լեզուներով խօսող բազմահազար բնակիչներ, համբարներն իրենց դրօշակներով, հայկական դպրոցի աշակերտներ, բանուորներ, ծառայողներ, գիտնականներ, գրողներ եւ արուեստի գործիչներ, իւրաքանչիւրի կրծքին մի կարմիր վարդ (ընդգծումը հեղինակին է - Տ.Ս.), որպէս երգչի սիրոյ սիմվոլը՝ այդ օրուայ խորհրդանշանը, շարժւում են դէպի Գաթողիկէ եկեղեցին...»²⁹: Այս երկու մէջբերումները լաւագոյնս ցոյց են տալիս Մայեաթ-Նովայի վերագգային լինելը³⁰, այլ մշակոյթներին պատկանելու իրողութիւնը:

Մշակութային սահիքը երեւում է ոչ միայն խօսքային (բանաստեղծական), երաժշտական (մեղեդիներ) եւ այլ, նաեւ՝ գործիքային մակարդակում: Մայեաթ-Նովան նուագում էր հիմնականում քամանչա (Յունաստան, Մերձաւոր Արեւելք, Հարաւային Կովկաս), սազ (Մերձաւոր Արեւելք, Հարաւային Կովկաս), չոնգուրի (վրաց-աջարական): Գործիքների աշխարհագրական ընդգրկումը արդէն իսկ խօսում է, թէ Մայեաթ-Նովան ի՛նչ մշակոյթների էր անուղղակի հաղորդակից³¹:

Վերը ասուածից կարող ենք եզրակացնել, որ թիֆլիսեան միջավայրը եւ Հերակլ Բ.ի պալատական միջավայրը Մայեաթ-Նովայի համար ապահովում են ոչ միայն լեզուական բազմազանութիւն հիմնանշանակային (denotative) մակարդակում (իբրեւ առաջնային մտղելատրող համակարգ), այլ նաեւ՝ մակաբերական (connotative): Այսինքն՝ լեզուն հիմք է դառնում Մայեաթ-Նովայի համար այլ նշանային համակարգեր ներթափանցելու, պարունակման, թուրքական, վրացական, հայկական մշակոյթների խաչմերուկում ապրելու, ստեղծագործելու ու համադրելու: Ինչպէս նկատում

ենք, լեզուական ու մշակութային սահքի միջավայրում՝ արեւմտեան (քրիստոնեական) եւ արեւելեան (մահմեդական) մշակոյթների արանքում, ստեղծում է Սայեաթ-Նովայի նոր որակի արուեստը, գրականութիւնը, աշուղից բանաստեղծ դառնալը: Բացի այդ լեզուական հիմնանշանակ եւ մշակութային մակաբերական համակարգերի արանքում է ձեւաւորում նրա նոր մակաբերական լեզուն, երբ արեւելեան անանձնական աշուղականին գալիս է փոխարինելու նրա անձնական պոեզիան:

Ըստ Մարգարեանի՝ նման բազմալեզուութիւնը առկայ էր Թիֆլիսում իր սկզբնաւորման առաջին օրերից մինչեւ 1920-30ականները: «Թիֆլիսը, - գրում է պատմաբանը, - սինկրետիստական քաղաք էր իր սինկրետիկ մշակոյթով եւ սինկրետիկ լեզուով, որը նրան դարձնում էր անկրկնելի եւ աշխարհի ոչ մի քաղաքի չնմանուող: Հելլենիստական քաղաքների բնակչութեան պէս, Թիֆլիսի բնակչութիւնը բազմազգ ու բազմալեզու էր: Թիֆլիսեցիների մեծ մասը խօսում էր վրացերէն, հայերէն, թուրքերէն, իսկ 19րդ դարից սկսած նաեւ ռուսերէն: Սակայն դրանցից ոչ մի լեզու գոյութիւն չունէր եւ չէր էլ կարող գոյութիւն ունենալ մաքուր վիճակում»³²: Ինչպէս նկատում ենք, պատմաբանը անուղղակի կերպով մատնանշում է փոխազդեցութեան մասին, երբ ոչ մի լեզու չի դրսեւորում իր մաքուր բառապաշարային, քերականական, շարակարգային մակարդակներով: Եւ հենց սրանում էր թիֆլիսեան բազմալեզու միջավայրի համա ու հոտը: Մարգարեանը նկատում է, որ քաղաքային *կոյնն*, որը հայերէնի, վրացերէնի, թուրքերէնի, պարսկերէնի եւ ռուսերէնի խառնուրդ էր, դրսեւորում էր հիմնականում մէկ այլ սահքի միջավայրում՝ շուկայում³³: Աղասի Այվազեանը իր «Թիֆլիսի Յուդանակները» պատմութեան հերոս Գրիգորի միջոցով թողել է մեզ քաղաքային *կոյնի* փայլուն օրինակներ՝ գրուած Շայթան Բազարի ցուցանակի վրայ. «Բարեւ, կաջօ, մարդ-օրմին. *Добр человек*» (բարի մարդ - *S.U.*) կամ «*Ходу по наряду*» (հետեւիր ցուցանակին - *S.U.*)»: Այս օրինակներով Այվազեանը թաքնուած կերպով ծաղրում է տեղաբնակների ռուսերէն չմագութիւնը: Իսկ լեզուների հանդիպումը պայմանաւորուած է թիֆլիսեան միջավայրում լեզուի շաղախուած կիրառութեամբ: Սա հայերէնի-վրացերէնի-ռուսերէնի «հանդիպման» գրութիւն է:

Բազմալեզուութիւնը բազմամշակութային միջավայրի համար պարարտ հող է ստեղծում մշակոյթի զարգացման, մշակութային «պայթիւնների» համար: Նմանատիպ «պայթիւնային» միջավայր էր Աւստրո-Հունգարիան, Հաբսբուրգեան Կայսրութեան տարածքը: Ֆրանց Կաֆկան հենց այս միջավայրի ծնունդ էր, որը գտնւում էր միբանի ազգերի (չէխ, գերմանացի եւ չէխերէն կամ գերմաներէն խօսող հրեաներ), երկու լեզուների (չէխերէն, գերմաներէն) եւ նուազագոյնը երեք մշակոյթների (չէխական, գերմանական, հրեական) արանքում: Այլ խօսքով՝ երկու հիմնաշնանակ

ու նուազագույնը երեք մակաբերական նշանային համակարգերի միջավայրում: Այս ամենին գումարում են ինքնութեան որոնման խնդիրը³⁴, քաղաքական, ընտանեկան, միջանձնային խնդիրները, որոնց արդիւնքում էլ էլ աւելի են սրում նրա ստեղծագործութիւններում արծարծուող խնդիրները: Այս ամենի հետեւանքով էլ նրա շարակարգը, պատումի ձեւը յարացոյցային նշանակութիւն է ստանում Ի. դարի գրականութեան մէջ: Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ բազմալեզու հաղորդակցական միջավայրը հիմք է դառնում մշակոյթների երկխօսութեան, համադրման համար: Այժմ տեսնենք, թէ Սայեաթ-Նովայի պարսկական սրից ընկնելուց (1795)³⁵ 45 տարի անց, ինչպիսի տեսք ուներ Թիֆլիսը:

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԸ ԱՐՈՎԵԱՆԻ ԱԶՔԵՐՈՎ

Գերմաներէնով գրուած Աբովեանի «Ալկնարկ Թիֆլիսում Ապրող Հայերի Գեանքի Եւ Յատկապէս Նրանց Հարսանեկան Մովորութիւնների Մասին» գրութիւնը նոյնպէս հետաքրքրական է այն առումով, որ այստեղ Թիֆլիսը նորից հանդէս է գալիս իբրեւ մշակոյթների, Արեւելքի եւ Արեւմուտքի արժէքների խաչմերուկ, արեւելեան եւ արեւմտեան արտադրանքների հանդիպման միջավայր: Աբովեանը միեւն իր բուն նիւթին՝ հայերի ամուսնութեան բարքերին անդրադառնալը, նկարագրում է 1830-40ականների Թիֆլիսի համայնական պատկերը (դպրոց, եկեղեցի), քաղաքային տարածքը, ժամանցային ենթակառուցուածքը (բիլիարդանոց, գարեջրանոց, ակումբ են.):

Ա. Քաղաքային Տարածք

Աբովեանը յստակ մի քանի մանրամասներով նշում է, թէ ինչպէս է հին Թիֆլիսը բարեփոխուում հայկական «*բարեմիտ, իմաստուն կառավարութեան*» ջանքերի շնորհիւ ու «*անընդհատ բարգաւաճելով հնարատուութիւն է ստեղծում յօգուտ այդ երկրի*»³⁶:

Քաղաքային կառավարութիւնը «կարձ ժամանակի ընթացքում» քաղաքային տարածքը «աղբակոյտից» վերածում է նոր որակային միջավայրի: Աբովեանի համար քաղաքային տարածքի չափորոշիչներ են դառնում «կանոնաւոր փողոցները», երկու կողմերով սարքուած մայրերը, ինչի շնորհիւ քաղաքացին կարող էր հանգիստ խուսափել «*գարհուրելի ցեխից, որը յաճախ ճահճանման գոյանում է անձրեւային օրերին կաւահողի պատճառով*»³⁷:

Ըստ էութեան Աբովեանը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս է անմշակ բնութիւնը մարդու աշխատանքի շնորհիւ վերածում քաղաքային միջավայրի: Ասումը փաստարկներ հետեւեալ հատուածով. «*Լեռնազագագթները եւ բարձունքները հարթում են, այգիներն ու հովիտները վերացում եւ նրանց տեղ հանդէս են գալիս կանոնաւոր փողոցներ, գեղեցիկ, եւրոպական շինարարական ճաշակով կառուցուած փառահեղ շէնքեր, որոնք ի-*

րենց արտաքին շքեղութեամբ եւ ներքին յարմարութիւններով գրեթէ ետ չեն մնում եւրոպական տներին»³⁷։ Վերը նկարագրուածից կարող ենք եզրակացնել, որ Արովեանը թաքնուած կերպով բնութեան (լեռնագագաթներ, բարձունքներ, այգիներ, հովիտներ, ցեխ) եւ քաղաքային մանրամասների (փողոց, սալարկուած մայրքեր, շէնքեր) հակադրման շնորհիւ նշում է հայկական քաղաքային կառավարութեան շնորհիւ Թիֆլիսին եւրոպական քաղաքի տեսք հաղորդելու փաստը։

Իսկ ինչպիսի էր Թիֆլիսը նախքան «իմաստուն կառավարութեան» ի յայտ գալը։ Ըստ Արովեանի մօտաւորապէս տասը տարի առաջ՝ 1830ին, Թիֆլիսը «աւագակային որջ էր... լեզգիների եւ այլ հարեւան, մինչեւ այսօր էլ անկուլտուրայական ժողովուրդների համար, որոնք տնօրինում էին նրա բախտն ըստ իրենց քմահաճոյքի», բայց արդէն մարդու ստեղծագործ աշխատանքով բնութեան տարածքը մշակելու շնորհիւ, այն դառնում է քաղաք, որն արդէն «կարող էր եւրոպական քաղաքների շարքը դասուել»³⁸։

Նկատենք, որ քաղաքը Քաղաք է դառնում այլ ժամանցային ենթակառուցուածքների շնորհիւ։

Բ. Ժամանցային եւ Իջեւանային ենթակառուցուածքներ

Արովեանը ուշագրաւ տեղեկութիւն է յայտնում Թիֆլիսում ապրող գերմանացիների մասին։ Թիֆլիսի բիլիարդանոցի եւ գարեջրատների «տէրերը բացառապէս գերմանացիներ են, ոմանք տեղիս կոլոնիստներից (գաղութարար – Տ.Ս.), ոմանք էլ եկուոր գերմանացիներից, որոնք, ըստ երեւոյթին, լինելով հասարակութեան անպէտք անդամ իրենց հայրենիքում, այստեղ են եկել բախտ փորձելու, որը, սակայն, յաճախ դաւաճանում է նրանց, որովհետեւ նրանք դժբախտաբար չափազանց անզգուշ կերպով են նուիրում Կախէթի գինու վայելքին»³⁹։ Յատկապէս եկուոր գերմանացիների առիթով Արովեանի միտքը, կարծում ենք, հիմնաւորուած չէ, քանի որ պատահական գերմանացի ղեկավար թէ կարողանար յայտնուել ցարական Ռուսաստանի տարածքում։

Ինչպէ՞ս են գաղութարար գերմանացիները յայտնուում Հարաւային Կովկասում։

Վիրտենբերգցիները Թիֆլիս եւ նրա յարակից տարածքներում են յայտնուում իրենց ոչ-ուրախ կեանքից։ Վիրտենբերգցիների հայրենիքից հեռացումը պայմանաւորուած էր նապոլէոնեան զօրքի ջարդից յետոյ, գիւղացիների եւ արհեստավորների տնտեսական վիճակի ծանրութեամբ։ Դրան գումարած վերջին տարիների ցածր բերքատուութիւնը՝ վատ եղանակով պայմանաւորուած։ Բացի այդ՝ 1816ին այնպիսի սով էր, որ մարդիկ ստիպւած էին ուտում, խխունջ, ծառերի արմատներ, խոտ եւն.⁴⁰։

Ֆրիդրիխ Վիլհելմ թագաւորի մահուանից յետոյ (1861) սկսում է գահակալել Վիլհելմ Ա.ը (1861-1888), որը բացում է թագաւորութեան սահ-

մանները: Բազմաթիվ գաղթականներ իրենց ընտանիքներով մեկնում են ԱՄՆ եւ Ռուսաստան՝ Նովոռոսիսկի տարածքում վերաբնակություն համար: Սակայն, Հարաւային Կովկասի նահանգապետ, գեներալ Ա.Պ. Երմոլովը (1777-1861) մեծ դժուարութեամբ, 1817-1818 թթ. նրանց բնակեցնում է Հարաւային Կովկասում «երոպական քաղաքակրթութեան» շունչ բերելու համար, որ սովորեցնեն տեղացիներին նաեւ գիտատնտեսական հմտութիւններ⁴¹: Գերմանացիները իրենց հմտութիւնները ցոյց են տալիս Թիֆլիսում: Արովեանը գրում է, որ բոլոր գաղթական գերմանացի ատաղձագործները, դարբինները, դերձակները, վարսաւիրները, ժամագործները «դժբախտաբար շատ շուտ սովորել են իրենց ապրանքները չափազանց թանկ գնով վաճառել»⁴²: Ասումա՞ծը հիմք է տալիս պնդելու, որ նրանց առաջարկած ծառայութիւնները մրցունակ էին: Յայտնի է՝ եթէ ապրանքը պահանջուած է, ուրեմն այն մրցունակ է, որակն էլ բարձր:

Թիֆլիսում հնարաւոր էր յաճախել ազնուականների ակումբ, որտեղ «կարելի էր գտնազան լեզուներով լրագրեր կարդալ...»⁴³: Ի դէպ, հետաքրքիրն այն էր, որ խնջոյքների ժամանակ կարելի էր զգալ «սիգարների եւ բալենու ծխամորձի ծուխը»⁴⁴: Բազմալեզու թերթերի բազմազանութիւնը վկայում էր բազմալեզու Թիֆլիսի բնակչութեան մասին, որը հաղորդակից էր նաեւ եւրոպական կենցաղի մանրամասներին (սիգարներ), ինչը խօսում է առեւտրային սերտ կապերի մասին: Հենց այս կապերի առկայութեան պարագայում էլ քարւանսարայները, հիւրանոցները հեշտացնում էին առեւտրականների կացութիւնը Թիֆլիսում: Փաստօրէն, 1840-ականներին Թիֆլիսի բնակչութեան լուսաւորութեան եւ եւրոպականացման գործում մեծ դեր են խաղում ռուսները, գաղութարար գերմանացիները եւ քաղաքին եւրոպական տեսք տուող Թիֆլիս քաղաքի հայ կառավարիչները:

Գ. Թիֆլիսի կրթօջախները

Ըստ Արովեանի՝ Թիֆլիսի ամենալաւ կրթօջախները ռուսական էին: Օրինակ՝ գիմնազիայում տասնչորս ուսուցիչներով 300 աշակերտի տալիս էին հիմնաւոր կրթութիւն՝ սովորեցնելով ռուսերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, հայերէն, վրացերէն, թուրքերէն, պարսկերէն: Ռուսական հոգեւոր ճեմարանները եւս աչքի էին ընկնում կրթական որակով: Եթէ ռուսականում ապագայ հոգեւորականներին սովորեցնում էին «բացի ռուսերէնից եւ վրացերէնից նաեւ թուրքերէն, լատիներէն, օսերէն ու յունարէն», ապա «հայկականում դժբախտաբար ոչինչ չեն սովորում, բացի փոքր ինչ ռուսերէնից, հայերէնից...»⁴⁵: Դասաւանդուող լեզուներից կարելի էր արդէն հասկանալ, թէ ինչպիսի մարտավարութիւն ունէին ռուս ուղղափառ եկեղեցին եւ հայ եկեղեցին, որը լուրջ բարեփոխումների կարիք ունէր: Վերջինս նախեւառաջ պետք է հրաժարուէր կրօնաբոյր/հնաւանդ կրթական սկզբունքներից եւ անցում կատարէր աշխարհիկի: Այլ խօսքով՝

լուսաւորութեան գաղափարները դեռ չէին հասել հայկական կրթօջախներ:

Դ. Թիֆլիսի կրօնական Բազմազանութիւնը

Մշակութային, կրօնական սահքի միջավայրի հետեւանք կարելի է համարել նաեւ Թիֆլիսում խոյացող եկեղեցիների բարձր զմբէթները: «6-7-ը ռուս-վրացականն են,- գրում է Աբովեանը,- 8-ը հայկական, մէկը կաթոլիկական, մէկը մահմեդական, եւ որոնք կարծես մրցութեան մէջ են մտել առաջնութիւն ձեռք բերելու համար»⁴⁶: Ըստ Աբովեանի՝ 1840ականների Թիֆլիսում կրօնական մրցութեամբ ամենաառաջատարը ռուսական եկեղեցին էր, քանի որ «ամէնից շատ հոգ էր տանում իրեն յանձնուած հօտի կրթութեան մասին, իսկ միւսները դեռեւս սպասում են աւելի լաւ ապագայի»⁴⁷: Լուսաւորութեան գաղափարների կրող Աբովեանը, բնական է, պետք է բարձր գնահատեր ռուսական եկեղեցու գործունէութիւնը:

Ե. Եւրոպական եւ արեւելեան տարրերի անհամադրելի համակեցութիւնը (հագուստ, երաժշտութիւն)

Աբովեանը նկատում է, որ արեւմտեան եւ արեւելեան մշակոյթների հանդիպման արդիւնքում մարդիկ ի վիճակի չէին տարբեր մշակոյթների հագուստները «խօսեցնելու»⁴⁸: Օրինակ, ծիծաղելի է նրա համար, երբ «ֆրանսիական թասակի տակ տեսնի իսկական վրացական հագուստ, կամ թէ միւսին տեսնի զբօսնելիս վրացական գլխարկով եւ եւրոպական վերարկուով, կամ թէ մի տղամարդու պատահի՝ գլխարկը պարսկական, փողկապը եւրոպական, իսկ միւս զգեստները՝ տեղական տարագով, եւ այդ բոլորը իրենից կը ներկայացնի խայտարեղէտ հակադրութիւն»⁴⁹: Անհամադրելի համադրումը Աբովեանը նկատում է նաեւ կահոյքի դէպքում եւ ընդհանրապէս ներքնամասում:

Թիֆլիսում համադրում է նաեւ անհամադրելի երաժշտութիւնը: Օրինակ, «որեւէ պարահանդէսի կամ հասարակական խրախճանքի ժամանակ» կարելի էր լսել միաժամանակ զինուորական երաժշտութիւնը եւ երգեհոնիկը՝ իր կանոնաւոր հնչիւններով, «աղմկոտ, ականջ ծակող ոռնոցը» եւ մագուրկան, ֆրանսիական կադրիլը եւ «լեզգիներկայի գարիունրէլի մոլեգին աղմուկը»⁵⁰:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ 1830-1840ականների Թիֆլիսը իր կառուցումաձեւով, կանոնաւոր փողոցներով, ժամանցային ենթակառուցումաձեւով, եւրոպական տարրերով քաղաքի տեսք ուներ, որտեղ գերակշռողը կրօնական բազմազանութիւնն էր: Բայց սրան կից՝ հին Թիֆլիսը չհամադրուած երաժշտութեան, հագուստի միջավայր էր: Սա էլ ինքնին յուշում է, որ քաղաքային բնակչութեան մտածողութիւնը դեռ պատրաստ չէր հրաժարուել հնից, նորն էլ ի վիճակի չէր ճաշակով համադրելու: Անճաշակութիւնը երեւում էր հագուկապի մէջ (շարակարգային մակարդակ): Հետեւաբար նրա զիտակցութեան մէջ դեռեւս տարորոշուած ու

խառնուած էին տարբեր ազգերի հագուստները, ոճերը (յարացոյցային մակարդակ):

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ ԽՐԱՄԻՃԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱԿԱՅՐԸ՝ ԸՍՏ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ԵՒ ԱՂԲԱՆԵԱՆԻ

Հին Թիֆլիսը, ըստ Թումանեանի, այսպիսին էր. «*էն մի առանձին, իւրատեսակ աշխարհ էր, որի մէջ եկել, միացել էին կովկասեան ժողովուրդներն ամենքն իրենց առանձնայատուկ կեանքով ու երանգով եւ յորինել էին ազգերի մի վերին աստիճանի գրաւիչ ու հետաքրքրական խառնուրդ ու կեանք: Եւ որովհետեւ էդ կեանքին տոն տուողը վրացական անհոգ ու զուարթ ոգին էր, էդ պատճառով էլ հին Թիֆլիսը իրարով խորթ տարրերի էրեղգրաֆիական մի ժողովածու չէր հանդիսանում, այլ մի ուրախ հարսանքատուն, ուր հրաւիրուած էին Կովկասի բոլոր ազգերն ու ցեղերը - քէֆ քաշելու*⁵¹:

Այս հատուածը կարելու է մեզ համար նրանով, որ հին Թիֆլիսը՝ ա. տարբեր արժեքաբանական համակարգերի տարածք էր: Այս խնդրին Թումանեանը անուղղակի կերպով անդրադառնում է նաեւ իր «Մայեաթ-Նովայի Երգերի Բնաւորութիւնը» (1913) յօդուածում. «*Թիֆլիսը, - գրում է նա, - Կովկասի լեռների անցքի առջեւ տարածուած մեծ հանգուցն է եղել հին ժամանակներից, նրա մէջ եկել, խառնուել, միացել էին Արեւելքի գահազան ժողովուրդները իրենց բարբառներով, կրօններով, փիլիսոփայութիւններով ու ազգային ստեղծագործութիւններով ու ստեղծել էին մի ինքնատիպ քաղաք, որի վրայ հիանում էր ամբողջ Փոքր Ասիան եւ Մերձատուր Արեւելքը*⁵²: Նման բնութագրումը վկայում է, որ Թիֆլիսը մի խորփնակ «եռացող կաթսայ էր» դառնում տարբեր ազգերի, մշակոյթների արժեքների բախման, երկխօսութեան առումով⁵³:

Այս նոյն գաղափարը փաստարկելի է նաեւ Աղբալեանի դիտարկումով: Նա Թիֆլիսում հայերի երկլեզուութեան մասին իր «Մայեաթ-Նովայի Հետ» յօդուածում (1944) գրում է, որ «*հայերը մայրենի լեզուի պէս գիտէին վրացերէն եւ հայ ու վրացի շատ մտերիմ էին*⁵⁴: Անգամ ընդհանուր էին որոշ սրբատեղիներ, օր.՝ Թելեթիի, Օղնեթիի եւ Շահնաբաղիի եկեղեցիները «*տօնական օրերին հայ ու վրացի ուխտաւորներով լիքն էին*», *անգամ «Վարդան Մամիկոնեանի դստեր՝ Շուշանիկի գերեզմանը... հաւասարապէս հայի ու վրացու պաշտամունքի առարկան էր. միեւնոյն հոյակապ եկեղեցու մէջ հայ ու վրացի պաշտօն էին մատուցում հերթով*⁵⁵: Սա վկայում է հայ-վրացական կրօնական հանդուրժողութեան մասին, ինչը հնարաւորութիւն էր տալիս հերթափոխով պատարագ մատուցելուն: Անգամ կրօնական տարածքում՝ եկեղեցում էր «*իշխում*» լեզուական սահմը: Բ. Հին Թիֆլիսը «*մի ուրախ հարսանքատուն...*» էր, որտեղ համերաշխ կերպով հատում են կովկասեան «*ազգերն ու ցեղերը*»՝ քէֆ անելու: Ըստ

Թումանեանի՝ դրան «տոն տուողը վրացական անհոգ ու գուարթ ոգին» է⁵⁶։ Հետաքրքրական է, որ 1913ին «Երկու Մեծ Թիֆլիսեցիները» յօդուածում արտայայտած այս միտքը գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում է Թումանեանը 1920ին գրած «Վրաց Բանաստեղծութիւնը» յօդուածում. «Հին Թիֆլիսը, Սայեաթ-Նովայի նման, թէեւ սինթէզ է արեւելեան շատ ժողովուրդների կեանքի եւ հոգեւոր հզօրութեան, այնուամենայնիւ, գերազանցօրէն կրում է վրացական ոգի»⁵⁷։ Ինչպէս նկատում ենք, հին Թիֆլիսում ըստ Թումանեանի թելադրողը «վրացական ոգին էր», մինչդեռ ժողովրդագրական առումով հայերը միշտ շատ են եղել հին Թիֆլիսում։

Նոյն այս միտքը այլ մանրամասնութիւններով կարդում ենք «Երկու Մեծ Թիֆլիսեցիները» յօդուածում, որտեղ Թումանեանը գրում է Թիֆլիսից ստացած իր առաջին տպաւորութիւնների մասին։ Երբ առաջին անգամ իր հայրենի օրրանից՝ Դսեղից, 1883ին գալիս է Թիֆլիս, ապա Թիֆլիսը բացում է իբրեւ «մի հսկայական հարսանքատուն։ Ջուռնա, դիռլ, դայիրա, նադարա, ծափ-ծիծաղ, պար, երգ... Էն էլ ոչ թէ տներում, այլ դուրսը, դռներին, կտուրներին։ ... Կիրակի ու տօն օրերը հօ - գլուխ բեր, որ դիմանայ։ Ջուգումած, զարդարումած շրջիկում ու գրնգում էր ամբողջ քաղաքը»⁵⁸։ Ինչպէս նկատում ենք՝ քէֆը, ուրախութիւնը չի մնում անհատի տան սահմաններում, այլ դուրս է գալիս ընկերային տարածք⁵⁹։ Սա քէֆ է, որի ուղղակի եւ անուղղակի մասնակիցը կարող է դառնալ հարեւանը, անցորդը։ Սա մի ոչ-ներամիտփ մարդու քէֆն է։ Մարգարեանը գրում է, որ Թիֆլիսի տղամարդիկ «մեծամասամբ տանը չէին անցկացնում իրենց ժամանակը։ Բացի իրենց առեւտրային կրպակներից, խառութներից, շատ էին ժամանակ ծախսում փողոցներում, հրապարակներում, բաղնիքներում, պանդոկներում (իսկական թիֆլիսեցին չի ուտում միայնակ, անգամ տանը)»⁶⁰։ Քէֆ անելու նման կերպը տիպիկ արեւելեան է։ Եւրոպականի պարագայում «գուռնան, դիռլը, ծափ-ծիծաղը, պարը, երգը» ձայնը կարող էր խանգարել ուրիշի քունը, անդորրը։ Նման քէֆը անհատի անձնական տարածքի գրաւում է, եւրոպական ընկերային յարաբերութիւնների արժեհամակարգում։

Հետաքրքրական է, որ Թիֆլիսի նոյն խրախճանական միջավայրի մասին է խօսում Աղբալեանը իր «Սայեաթ-Նովայի Հետ» յօդուածում. «Վրացին ուրախ եւ անհոգ ժողովուրդ էր. երկրի հին տէրերն էին։ Հայերը նրանց մէջ ապրելով նրանց պէս դարձած էին ուրախ եւ սրտաբաց։ Խնջոյքն ու քէֆը սովորական էր, իսկ ուրախ հաւաքոյթները թաղերի մէջ, երեկոյեան մօտ, երբ տան գործն ու աշխատանքը վերջացած էին, մի բնական պահանջ էր կարծես»⁶¹։

Աղբալեանի այս յօդուածը բացառիկ է այն իմաստով, որ մանրամասն նկարագրում է, թէ ինչպէս էին քէֆ անում կանայք եւ տղամարդիկ։ Աղջիկները սովորաբար մէկի տան բակում էին հաւաքւում՝ «դասիկ ներդաշ-

նակ հարուածով եւ բերանի եղանակումով սկսում էին պար գալ երկար, սրախօսելով ու քրքջալով, միջահասակ կանայք տան դռներին նստած խմբովին բամբասում էին կամ կատակում եւ անվերջ ու սրտանց ծիծաղում: Երբեմն աղջիկներից մէկն ու մէկը դուրս էր գալիս ու սրանց քաշում ներս եւ ստիպում, որ պարեն: Աղմուկն ու ծիծաղը բռնում էր տուն ու երդիկ⁶²: Մէջբերուած հատուածը վկայում է, որ տարբեր էին նաեւ կանանց տարիքային խմբերի հետաքրքրութիւնները, բայց պարը միաւորում է «միջին տարիքի» կանանց երիտասարդ սերնդի հետ:

Իսկ ի՞նչ երաժշտութիւն էին լսում թիֆլիսաբնակ հայ կանայք: Թիֆլիսի Հաւլաբար թաղամասում ապրող քոռ Մայուն էին կանչում, որ քամանչա էր նուագում եւ «հաճելի ձայնով» վրացերէն ու հայերէն երգում, շատ յաճախ էլ ձայնակցում էին նրան, որից յետոյ «դափն առնում եւ սկսում պարի եղանակ եւ պարում մեծ եռանդով ու սրտանց. երէտում էր նաեւ հոգեպահուստ օդի կամ գինի, որ խմում էին իրար կենաց՝ սրախօսելով ու երբեմն չարախօսելով, բայց անցած-գնացածի մասին եւ ճրագները վառելուն մօտ ցրում տները, գործից դարձող իրենց ամուսիններին դիմատրելու»⁶³: Մէջբերուած հատուածը յստակ ցոյց է տալիս, թէ աւանդական կիներ ինչպէս է կազմակերպում իր իսկ խրախճանքը: Այսպիսի միջավայրում գրեթէ չկար տղամարդ: Կանանց խրախճանքին մասնակից էր երգիչ «քոռ Մային», որն իր տեսողութեան բացակայութեան պատճառով կանանց համար անվտանգ էր, ի վիճակի չէր կանանց զննելու: Անվտանգ էին նաեւ վեց-եօթ տարեկան տղայ երեխաները, որոնք «մարդահաշի» չէին կամ աւելի ճիշտ տղամարդահաշի չէին: Հենց այստեղ էլ փոքրիկ Նիկոլը լսում ու մտապահում էր Մայեաթ-Նովայի երգերը⁶⁴:

Նոյն կերպ էին քէֆ անում նաեւ տղամարդիկ: Աղբալեանի հայրը, ինչպէս ինքն է ասում «քէֆ սիրող արհեստաւոր էր, սիրում էր լաւ խմել ու խաղ կանչել, սովորաբար, թաթար բայաթիներ, մանաւանդ երբ իր ազգականները գալիս էին գիւղից: Տունը դառնում էր մի հարսանքատուն, գինին հոսում էր, խորովածի շամփուրները լիքը գալիս, դատարկ դուրս էին գնում, դուրս ու ներսի մարդը չէր տարբերում (շէշտադրումը մերն է - S.U.), ամենքին գինի եւ տաք միս էին հրամցնում եւ սուր խօսքը, կատակն ու տրտում բայաթին յաջորդում էին իրար: Գինուց ու երգից աչքս փակում էր եւ լուսադէմին աչքս բանալով՝ տեսնում էի դեռ սուփրան գցած եւ խմողների կատարը տաք»⁶⁵: Ինչպէս տեսնում ենք, նոյն խնձոյքային միջավայրն էր նաեւ տղամարդու կազմակերպած քէֆին, որին, ի տարբերութիւն կանանց խնջոյքների, դրսից կարող էին մասնակցել ոչ միայն արեւնակցական բարեկամները, այլ նաեւ օտար բարեկամները («դուրս ու ներսի մարդը չէր տարբերում»):

Վերը նկարագրուածից կարելի է եզրակացնել, որ հին Թիֆլիսը ապրում էր իր ներքին տրամաբանութեամբ: Եւ հետաքրքրական է, որ Թու-

մանեանը հին Թիֆլիսը դիտում է իբրեւ ինքնաբաւ քաղաք. «*մի առանձին ինքնուրոյն աշխարհք ու գուարթ կեանք էր ներկայացնում իր համով հոտով, լեզուով ու աղաթով, աղ ու հացով, նիստ ու կացով*»⁶⁶, որտեղ մեծ դեր էր խաղում կախերական գինին: Բացսիրտ քէֆը չէր կարող կայանալ առանց գինու եւ նրա ազդեցութեան: Հին Թիֆլիսում գինին ձեւաւորում է անձնական ուրախութիւնը՝ հանրութեանը ի ցոյց դնելու եւ միասնեանը էլ իր սեփական քէֆին համամասնակից դարձնելու առումով: Թիֆլիսեան միջավայրում գինու շնորհիւ ձեւաւորում էր կարճաժամկետ «մենքը»:

Զուտնա-դեռլի, ուրախ, պար եկող թիֆլիսեցիների, «գժի նման» հին Թիֆլիսը՝ ըստ Թումանեանի փոխում է: «*Ութսունական թուականներից սկսած*, - գրում է Թումանեանը, - *Թիֆլիսը սկսեց փոխուել-փչանալ, ուրիշ խօսքով ասում էին՝ վելիկի կնեագից (մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաւելիչից - S.U.) ետը մեր քաղաքը խարաբ եղաւ*»⁶⁷: Ինչպէս նկատում ենք, ցարական Ռուսաստանի Հարաւային Կովկասում կարեւոր գործօն դառնալուց յետոյ ժողովրդական «ներքեւի» գիտակցութեան մէջ հին Թիֆլիսի պատկերը քանդում է: Թումանեանը այս կարծիքի հետ համաձայն է եւ իր դիրքորոշումը փաստարկում է Բաֆֆու մի բանաստեղծութամբ.

«Վատ աղաթներ բերաւ

Միր քաղքումը Եւրոպէն,

Քէֆ ու սափէն դիկի կորաւ

Փրչացաւ էստեղանց օքէն»⁶⁸:

Այս քառատողը մեզ համար կարեւոր է այն հանգամանքով, որ Բաֆֆին զգում է արժեքաբանական յարացոյցի փոփոխութիւնը, այն է՝ իր հարազատ Թիֆլիս է ներխուժում ռուսական Եւրոպան, ինչի արդիւնքում էլ գուարթութեան փոխարէն գալիս է «հոգսն ու ջափէն»⁶⁹, ինքնասպանութիւնները՝ ատրճանակով, կարբոլկա խմելով, կախուելով⁷⁰: Սակայն հարկ ենք համարում նկատել, որ, եթէ ռուսական Եւրոպան Թումանեանի համար անընդունելի է, ապա բուն Եւրոպան դիտում է իբրեւ զարգացած մշակութային քաղաքակրթութիւն: 1914ին Թումանեանը «Թ. Թորամանեանի Դասախօսութեան Առթիւ» յօդուածում անուղղակի կերպով անդրադառնում է Եւրոպայի ընկալմանը. «...*Եւրոպան էլ լոկ աշխարհագրական տերմին չի, այլ ժամանակակից քաղաքակրթութեան հայրենիքը*...»⁷¹:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Եզրակացնենք, որ հին Թիֆլիսը իր բազմալեզու միջավայրով պարարտ հող էր տարբեր մշակոյթների երկխօսութեան, փոխհարստացման: Հին Թիֆլիսը արեւելեան եւ արեւմտեան արտադրանքների (հագուստ), արժեքների, երաժշտութեան հանդիպման միջավայր էր: 1820-30ականներին քաղաքի Եւրոպականացման գործում մեծ դեր են ունեցել հայերը, իսկ մտածողութեան փոփոխութեան առումով՝ գեներալ, գուբերնատոր

Երմովովը: Բացի այդ՝ քաղաքը հանդես է գալիս իբրեւ խրախճանական միջավայր, որն առանց վրացական գինու անհնար կը լինէր:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Yervand Margarian, *Tiflis Kak Forma Jizni* (Թիֆլիսը իբրեւ կենսաձեւ), Երեւան, Հրատ. 2014 (մամուլի տակ), էջ 8: Շնորհակալութիւն եւս յայտնում պատմաբան Մարգարեանին իր մենագրութեան ձեռագիրը մեզ տրամադրելու համար:

² Նոյն:

³ Նոյն, էջ 5:

⁴ Որքան մեզ յայտնի է, ցարդ ՀՀ-ում յատուկ Թիֆլիս քաղաքին նուիրուած են երկու մենագրութիւններ (Yervand Margarian, *Tiflis Kak Forma Jizni*, եւ Vache Nalbandian, *Tbilisi V Armianskikh Literaturnikh Pamiatnikakh Drevnikh I Srednikh Vekov* (Թիֆլիսը հայ հնագոյն եւ միջնադարեան գրական յուշարձաններում) (թարգմ. հայերէնից՝ Գ. Թաթոսեան), Երեւան, Հայպետհրատ, 1961):

⁵ Վաչէ Նալբանդեան, *Սայեաթ-Նովա*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1987, էջ 16: Իրականում պէտք է ասուէր պարզապէս թուրքերէն, ինչը միայն մէկ անգամ է հանդիպում Նալբանդեանի աշխատութեան մէջ (էջ 11): ԺՀ. դարում աղբիւրներէն չէր կարող լինել, քանի որ Աղբիւրեանի Հանրապետութիւնը հռչակուել է 1918ին: Խորհրդային տարիներին գրուած բոլոր ուսումնասիրութիւններում թուրքերէնի փոխարէն նշում էր աղբիւրներէն: Պատճառը այն էր, որ Խ. Միութեան գիտնականները ստիպուած պէտք է պահէին քաղաքական ճշգրտութիւնը: Աղբիւրներէն անուանելու «աւանդոյթը» խախտում է խորհրդային կայսրութեան փլուզումից շուրջ հինգ տարի առաջ, երբ Բախչինեանն *Սայեաթ-Նովա*, *Նաղերի* իր առաջաբանում գրում է. «աղբիւրներէն բառը տուեալ դէպքում գործածուած է պայմանականօրէն» եւ անելացնում է, որ Սայեաթ-Նովան ստեղծագործել է թուրքերէն՝ Ղազախ-Բորչալուի շրջանի Այրումլուի բարբառով: «Չեւաբանական-քերականական համակարգով այն բաւական տարբեր է ժամանակակից աղբիւրներէնից» (Հենրիկ Բախչինեան, «Առաջաբան» *Սայեաթ-Նովա*, *Նաղեր*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1987, էջ 5. նաեւ՝ Հենրիկ Բախչինեան, *Սայեաթ-Նովա*, *Կենսըր Եւ Գործը*, Երեւան, Հայկական ՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1988, էջ 48): «Մատոյցը» կոտրուում է, ոչ միայն յօդուածի տողատակում, այլ նաեւ մէկ անգամ սպորդում է թուրքերէն բառը յօդուածի հիմնական բնագրում («*Թուրքերէն երգերի բնագիրը Ղաթաթից վերծանել է արեւելագէտ Ն. Գէորգեանը...*» (Բախչինեան, «Առաջաբան», էջ 10):

⁶ Նալբանդեան, էջ 16:

⁷ Ռ. Աբրահամեան, *Սայեաթ-Նովայի Տաղերը*, Թեհրան, Տպարան «Մոդերն», 1943, էջ 64:

⁸ Արամ Ղանալանեան, *Սայեաթ-Նովայի Ստեղծագործութեան Ժողովրդական Ակունքները*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 45-61:

⁹ Նոյն, էջ 45:

¹⁰ Suren Gaysarian, «Sayat-Nova (Predislovie)» (Նախաբան), *Sayat-Nova, Stikhotvoreniya* (Բանաստեղծութիւններ), *Լենինկրատ, «Սովետակի Պիսատել» Հրատ.*, 1961, էջ 53:

- ¹¹ Մայեաթ-Նովա, *Խաղեր*, կազմ., խմբ. և ծանոթ. Մօրուս Հասարթեան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 6-7:
- ¹² Մայեաթ-Նովայի եռալեզու միջավայրին է արդարադարձել Բախչինեանը (Բախչինեան, *Մայեաթ-Նովա. Գեանքը*, էջ 133-146):
- ¹³ «Նա անկրկնելի է իր անմիջականությամբ ու պարզությամբ, անօրինակ է իր կրթությամբ ու գունագեղությամբ...» (*Մայեաթ-Նովա, Խաղեր*, էջ XIX):
- ¹⁴ Բ. Գրիշաշվիլի, Գ. Լեոնիջե, *Հայաստանի և Հայ Կուլտուրայի Մասին*, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 38:
- ¹⁵ Սիմոն Չիքուանի, «Ես Զուակը Չեմ Մայեաթ-Նովայի», *Եղբայրության Ճամփաներով*, Երևան, Հայպետհրատ, 1955, էջ 14:
- ¹⁶ Հասարթեան, էջ XXXII. Նաև՝ Շենրիկ Բախչինեան, «Մայեաթ-Նովա (Առաջաբան)» *Մայեաթ-Նովա, Խաղեր: Լիակատար Ժողովածու*, Երևան, ԳԱԹ, 2003, էջ 9:
- ¹⁷ Բախչինեան, *Մայեաթ-Նովա, Խաղեր*, էջ 265:
- ¹⁸ Խաչատուր Աբովեան, *Երկեր*, կազմ. Յ. Հ. Ֆելեքեան, առաջաբանը և ծանոթ.՝ Պիոն Յակոբեանի, Երևան, Սովետական Գրող Հրատ., 1984, էջ 600: Այս խնդրի վերաբերել անուղղակի տեղեկություններ կարելի է քաղել նաև Պիոն Յակոբեանի յօդուածից (Պիոն Յակոբեան, «Մայեաթ-Նովայի Հաղպատի Վանքում Լինելու Հարցի Շուրջը» *Պատմաբանասիրական Հանդես*, 1969, թիւ 3, էջ 209-225 [http://hpj.asj-oa.am/1381/1/1969-3\(209\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1381/1/1969-3(209).pdf)):
- ¹⁹ Շենրիկ Բախչինեան, «Մայեաթ-Նովա (Առաջաբան)» *Մայեաթ-Նովա, Խաղեր*. Նաև՝ *Լիակատար Ժողովածու*, էջ 17:
- ²⁰ Gaysarian, էջ 28:
- ²¹ Margarian, էջ 246. մանրամասն՝ էջ 240-250:
- ²² Gaysarian, էջ 28:
- ²³ Այս մօտեցումն ենք տեսնում նաև Աբովեանի պարագայում, երբ նա հրաժարում է զբաղարկից և գրում է *Վերջ Հայաստանին* բարբառով:
- ²⁴ Այս փաստը հիմնաւորում են երոպացի ճանապարհորդներ Տուրնֆորի, Գիլլեռնշտեդտի, Կլապրոտի վկայութիւնների հիման վրայ:
- ²⁵ Նիկոլ Աղբալեան, *Շնորհանի*, կազմ. և ծանոթ. Գառնիկ Անանեանը, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 2005, էջ 28-29:
- ²⁶ Նոյն:
- ²⁷ *Թումանեանը Ժամանակակիցների Յուշերում*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 11-12:
- ²⁸ E. Bashindjaghian, 30 let, Otdannii Sayat-Nova (30 տարի նուիրում Մայեաթ-Նովային), Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 1963 էջ 37-38:
- ²⁹ Մօրուս Հասարթեան, «Մայեաթ-Նովա (Կենսագրական Ակնարկ)», *Մայեաթ-Նովա. Հայերեն, Վրացերեն և Ադրբեջաներեն Խաղերի Ժողովածու*, Երևան, «Հայպետհրատ», 1959, էջ 307: Այդ օրուայ իրադարձությունների մասին տե՛ս նաև՝ *Թումանեան, Մայեաթ-Նովա. Յօդուածներ*, էջ 81-89:
- ³⁰ Մայեաթ-Նովայի միջազգայնացման փորձ կարելի է համարել նաև 1916 Նոյեմբերի 30ին Հայ-Գերմանական Հնկերության Երեկոթը, որտեղ դասախօսում է *Թումանեանը*: Ներկայ էր գերմանացի դիւանագետ ֆոն Կոնսը (մանրամասն

- տե՛ս՝ Մուսանկա Յովհաննիսեանի «Մայեաթ-Նովան Յովհաննէս Թումանեանի Կեանքում» (*Մայեաթ-Նովա – 300 (Ձեկուցումների ժողովածու)*), խմբ.՝ Ա. Աղասեան, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտութիւն» Հրատ., 2012, էջ 157-158):
- ³¹ Մայեաթ-Նովայի ստեղծագործութեան երաժշտական առանձնայատկութիւնների ու առարկայի մասին տե՛ս Նիկողոս Թահմիզեան, *Մայեաթ-Նովան Եւ Հայ Գուսանկա-Աշուղական Երգ-Երաժշտութիւնը*, Փաստաւեան, Դրագարկ Հրատ., 1995. նաեւ՝ *Մայեաթ-Նովա – 300*, էջ 7-22, 109-119:
- ³² Margarian, էջ 213:
- ³³ Margarian, էջ 213:
- ³⁴ Այս խնդրի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Volker Krischel, *Erläuterungen zu Franz Kafkas Die Verwandlung*, 4. Auflage, Hollfeld: C.Bange Verlag, 2005, էջ 14-19:
- ³⁵ Աբովեան, էջ 600:
- ³⁶ Աբովեան, էջ 600:
- ³⁷ Աբովեան, էջ 600:
- ³⁸ Աբովեան, էջ 600:
- ³⁹ Աբովեան, էջ 600-601:
- ⁴⁰ T. N. Chernova-Dyoke, *Nemetskiye Poseleniya Na Periferii Rossiskoy Imperii, Kavkaz: Vzgl'yad Skvoz Stoletiya (1818-1917)*, Մոսկուա, ՄՄԸԿ Պրէս, 2008, էջ 17:
- ⁴¹ Այս վիւրտենբերգցիների գաղութացման ծրագրի իրականացման մասին մանրամասն տե՛ս Chernova-Dyoke, էջ 17-35:
- ⁴² Աբովեան, էջ 601:
- ⁴³ Աբովեան, էջ 601:
- ⁴⁴ Աբովեան, էջ 604:
- ⁴⁵ Աբովեան, էջ 602:
- ⁴⁶ Աբովեան, էջ 601:
- ⁴⁷ Աբովեան, էջ 601:
- ⁴⁸ Chernova-Dyoke, էջ 20: Այս խնդրին է անդրադառնում նաեւ Մարգարեանը իր մեկագրութեան «Աւանդական Եւ Եւրոպական Հագուստը» գլխում (Margarian, էջ 211-213):
- ⁴⁹ Աբովեան, էջ 603:
- ⁵⁰ Աբովեան, էջ 604:
- ⁵¹ Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի ժողովածու 4 Հատորով, Հտոր. 4*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1969, էջ 173:
- ⁵² Թումանեան, *Հտոր. 4*, էջ 185:
- ⁵³ Այս միտքը յստակ երեւում է նաեւ Աղասի Այվազեանի «Թիֆլիսի Ցուցակակները» պատմութեամբ: Պատումը վարդը նկատում է, որ «Միմալտիա» գետնափոր միկիտանի պատերին Գրիգորը նկարել էր Շերսպիրին, Բաֆֆուն, Կոպտեռիկոսին, Թամար Թագուհուն, Պուշկինին: Պատումի ընթացքում անելանում են նկարները: Թամար Թագուհու կողքին նկարում է Աբովեանին (Այվազեան, էջ 297, 300): Այս պատկերները վկայում էին Գրիգորի ներաշխարհում տարբեր ազգերի, մասնագիտութիւնների, մշակոյթների անհատների համադրումը: Այս նկարների շարակարգը կարելի է վերագրել նաեւ քաղաքի ոգուն: Այվազեանի բնութագրմամբ՝ «Մի քիչ տուտուց էր Թիֆլիսը, մի քիչ իմաստուն, մի քիչ շոպլ, ասպետ ու դարդիմանդ... օղորմի՜ հոգուն...» (Այվազեան, էջ 297):

- ⁵⁴ Աղբալեան, էջ 26:
⁵⁵ Աղբալեան, էջ 26:
⁵⁶ Թումանեան, *Հտր.* 4, էջ 173:
⁵⁷ Թումանեան, *Հտր.* 4, էջ 306:
⁵⁸ Թումանեան, *Հտր.* 4, էջ 174:
⁵⁹ Այս երեսը տեսանք մեր աչքերով՝ 2013 Յունիսի սկզբներին: Ոչ-այնքան հեռու Մայրանից, երեք հոգի դուրսը նստած քեֆ էին անում, որոնց քեֆը զարդարում էին չորս երածիչտ, իսկ անցորդները պարում էին կարճ ու հեռանում:
⁶⁰ Margarian, էջ 190:
⁶¹ Աղբալեան, էջ 26:
⁶² Աղբալեան, էջ 27:
⁶³ Աղբալեան, էջ 27:
⁶⁴ Սայեաթ-Նովան Աղբալեանի հայեացքով խնդրի մասին տե՛ս՝ Սամուել Մուրադեան, *Գրական Հանգրուաններ*, Գիրք Բ, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 2007, էջ 37-58:
⁶⁵ Աղբալեան, էջ 28:
⁶⁶ Թումանեան, *Հտր.* 4, էջ. :174:
⁶⁷ Թումանեան, *Հտր.* 4, էջ 174:
⁶⁸ Թումանեան, *Հտր.* 4, էջ 174:
⁶⁹ Նեղոսիյն, զրկանք:
⁷⁰ Թումանեան, *Հտր.* 4, էջ 174:
⁷¹ Թումանեան, *Հտր.* 4, էջ 210:

OLD TBILISI AS A MILIEU OF CULTURAL INTEGRATIVE DIALOGUE (SUMMARY)

TIGRAN SIMYAN
 tsimyan@googlemail.com

The author describes the multicultural milieu of 18th-19th century Tbilisi based on a number of Armenian literary figures' observations. He refers to the poems of the multilingual troubadour-poet Sayat Nova (1722-1795) and the essay of one of the founders of modern Armenian literature, Khachadour Apovian (1809-1848), called "A View on the Life of the Tbilisi Armenians, Particularly their Wedding Traditions" as well as the articles of the renowned poet Hovhannes Toumanian (1869-1923) and the literary critique Nigol Aghapalian (1873-1947).

The author notes that the examination of these texts enables the reconstruction of Tbilisi's lifestyle, which was somewhere between Eastern and Western.

He argues that multilingual and multicultural cities and spaces are fertile grounds for cultural dialogue, which leads to a cultural explosion and produces change and growth in the quality and values of local arts and literature. The author highlights the carnival atmosphere of the city, where Georgian wine and the confusing mixture of Eastern and Western market outputs and values criss-crossed and enriched the cultures of the diverse ethnic residents of the city.